

811.163.4*3'286

rad primljen: 2. 8. 2017.

rad prihvaćen: 3. 11. 2017

IZVORNI NAUČNI RAD

ZENAIDA KARAVDIĆ

viša stručna saradnica, mr. sc.
Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Hasana Kikića 12, Sarajevo, BiH
zenaidameco@yahoo.com

RAZVOJ ZAVISNE ATRIBUTSKE KLAUZE U BOSANSKOM JEZIKU U SREDNJOVJEKOVNIM POVELJAMA

Sažetak: Pretpostavljeni tok razvoja atributskih klauza išao je preko ponavljanja istih imenica u susjednim, nepovezanim klauzama, preko uvođenja saodnosnih zamjenica uz obje imenice te postepenog ispadanja imenica ili zamjenica iz glavne i zavisne klauze. Drugi mogući tok išao je preko također nezavisnih pitanja i odgovora koji su se spojili u jednu rečenicu, a upitna riječ se pretvorila u veznik (Стеценко 1972: 219). Ovaj razvoj je što se tiče atributskih klauza u bosanskom jeziku završen još prije prvih pisanih spomenika, u kojima možemo pronaći samo malobrojne ostatke pretpostavljenih faza nekadašnjeg razvoja – ponavljanje imenice, saodnosnih zamjenica, a i preponirane klauze mogu se u nekim slučajevima posmatrati kao odraz nekadašnjih pitanja i odgovora. Veznici atributskih klauza nađeni u poveljama su: *ki / koji, što, kto / tko, kakav, koliki* te sporadični primjeri arhaičnih *iže* i *kolb*. Prisutne su i implicitne atributske klauze te atributsko-objektske klauze, što je znak njihove relativno dobre razvijenosti u ovom periodu.

Ključne riječi: sintaksa, historija jezika, bosanski jezik, srednji vijek, povelje, atributske klauze.

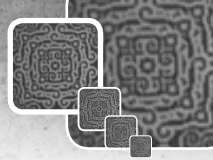
Uvod

Proučavanje historijske sintakse podrazumijeva tri stvari: proučavanje sintakse starijih perioda razvoja jezika, opis sintaksičkih promjena u pojedinim periodima razvoja jezika i objašnjenje tih pojava

(Fango 1992: 13). I dok se pri proučavanju ishodišta današnjih fonema i morfema dosta toga mora rekonstruirati, imamo sreću da se razvoj složene rečenice može pratiti kroz konkretne pisane spomenike, budući da najstariji spomenici još uvijek čuvaju starije (jednostavnije) oblike složene rečenice koja se vremenom razvija, potaknuta upravo činom zapisivanja jezika, ne samo u našem nego i u drugim jezicima (Грковић-Мејдор 2004: 191; Davison 2009: 531; Павловић 2009: 109). Tako bosanske srednjovjekovne povelje pružaju obilje materijala za posmatranje ovog razvoja, naročito u poređenju sa staroslavenskim, u odnosu na koji, na osnovu provedene analize i dostupnih podataka (Večerka 1982–1983), pokazuju znatno veći stupanj razvoja, ali još uvijek čuvaju vezu s njim, tj. s praslavenskim.

O razvoju složene rečenice postoji više teorija. Jedna je da su se i nezavisne i zavisne složene rečenice razvile iz prvobitnog ulančavanja međusobno nepovezanih klauza na osnovu njihovog značenja. Tako su zavisne nastajale tako što su se čvršće povezivale nezavisna i klauza koja ima izraženo neko modalno značenje: pitanje, naredbu, želju itd., a nezavisne jednostavno čvršćim povezivanjem dviju nezavisnih klauza po smislu. Prema drugoj teoriji, zavisne klauze razvile su se od nezavisnih tako što su nekadašnje riječce i prilozii, kao i zamjenice, postajali veznici (Иванов 1990: 387–388; Грковић-Мејдор 2004: 188; 192–193). Van Valin uvodi međustepen kosubordinacije, kao prelazni tip razvoja složenih, i zavisnih i nezavisnih rečenica (Павловић 2014: 8). Treća teorija tvrdi da su se neki tipovi složenih rečenica, prvenstveno zavisnih, razvili na osnovu pitanja i odgovora, koji su se vremenom stopili u složenu rečenicu, tako da je upitna riječ postala veznik (Стеценко 1972: 219).

Kako je nastanak zavisnosloženih rečenica omogućilo nestajanje participa koji su imali istu službu kao i zavisnosložene rečenice (Павловић 2009: 116) (ili su se pak participi i izgubili upravo razvojem zavisnih rečenica), tako se njihov razvoj može pratiti na dva načina – pojavom klauze na mjestu nekadašnjeg participa, što je rjeđe, te reanalizom partikula, priloga i zamjenica koji postaju veznici specijalizirani za pojedina značenja, mada su mnogi od njih i danas

ostali višeznačni (npr. veznik *da*), kad je riječ o jačem povezivanju dviju zasebnih klausa koje su stajale jedna pored druge (Грковић-Мејдор 2004: 188). Treba napomenuti i da se smatra da se zavisna rečenica razvija upravo u pisanim spomenicima, i to pod utjecajem grčkog i romanskih jezika, s kojim je u to vrijeme pisana tradicija blisko povezana (Павловић 2009: 108–110).

Atributske rečenice

O atributskim rečenicama (i) u bosanskim poveljama detaljno je pisao Slobodan Pavlović (2009: 101–141). On ove rečenice dijeli na osnovu prisustva ili odsustva antecedenta, karaktera antecedenta te mjesta atributske klauze u odnosu na glavnu. Pored toga, detaljno analizira svaki od tipova atributske klauze prema veznicima i semantičkim karakteristikama svake pojavnosti, a osvrće se i na njihovo porijeklo. Njegov pristup, budući prvenstveno deskriptivan i zapravo sinhronijski za dati period, nije orijentiran prema praćenju hronologije razvoja atributske klauze u ovom periodu, što nastoji nadoknadi ti u radu o razvoju hipotakse (2009a), u kome detaljno opisuje razvoj pojedinih veznika. Ipak, s obzirom na to da je ovaj rad posvećen svim, ne samo veznicima atributskih klausa, ostaje prostora da se поближе опише razvoj konkretno atributske klauze u bosanskom jeziku. Osim toga, s obzirom na to da se njegova analiza zasniva na korpusu u koji su ušle sve južnoslavenske povelje, to se neki od njegovih zaključaka, i pored toga što na odgovarajućim mjestima i sam ističe razlike u brojnosti određenih primjera iz povelja iz Bosne i izvan Bosne, ne mogu primijeniti na samo bosanske povelje, naročito kad je u pitanju razvoj, na što će se na odgovarajućim mjestima u radu skrenuti pažnja. Posmatranjem bosanskih povelja izdvojenih iz šireg korpusa postaju uočljivije i neke rijetke pojave, koje ipak mogu biti važni indikator određeni procesa u razvoju bosanskog jezika.

Dakle, zavisnosložene rečenice s atributskom klauzom u slavenskim jezicima vjerovatno su se razvijale na sljedeći način: prvo se imenska riječ ponavljala u dvije klauze koje su stajale jedna do druge, zatim

su se ove dvije klauze povezivale uvođenjem odnosnih ili pokaznih zamjenica uz jednu ili obje imenice; potom je imenska riječ postepeno izostajala iz zavisne klauze i ostajala je samo zamjenica, da bi ta zamjenica vremenom prerasla u veznik atributskih klauza. Istovremeno, u glavnoj klauzi gubi se ili imenica pa atributsku klauzu uvodi supstantivizirana zamjenica, ili se gubi zamjenica kao suvišna. “Slobodne” (tzv. subjekatske) klauze (bez upravne riječi, najčešće u prepoziciji) pokazuju da su se atributske klauze mogle razviti i iz upravnog govora, s pitanjem i odgovorom (Ko je to učinio? Neka ga kazne! > Ko je to učinio neka ga kazne) (Стеценко 1972: 219; up. i Davison 2009).

U vrijeme pisanja povelja, proces pretvaranja zamjenica u veznike može se smatrati završenim jer od najranijih spomenika imamo iste veznike kao i danas, i to bez ponavljanja imenske riječi, kao i bez imenske riječi uopće¹. Ipak, zabilježeni su i ostaci starijeg stanja, mada malobrojni u odnosu na ostale.

Najčešći **veznik** atributskih klauza je *ki, koji*, zabilježen u 396 primjera²:

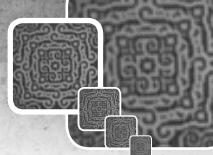
i ako bi bila nekoja s(r)amota megu m(ъ)ne županъ radoslavъ i megu moi ljudie i megu grad dubrovъčьki | da se sъ pravinomъ isъpravi po stari zakonъ | *koji jest megu gradъ dubrovъčьki i megu knežbstvo helъmsko* | a mirъ da se nê ruši (Radoslav 1254).

O njegovom razvoju ostali su tragovi u 24 primjera u kojima se ponavlja upravna imenska riječ, s odnosnim zamjenicama *koji – onaj* 3 primjera:

i *koi* su *zakonъ* imali s našimъ st(ъ)ricemъ sъ gdnomъ z banomъ stêpanomъ i *koe pisanie* | *onêhzi zakonovъ* i *onêhъ*

¹ Iako se ova dva tipa klauza mogu posmatrati odvojeno, kao što to čini Pavlović (2009), jer se strukturno donekle razlikuju, razvijale su se istovremeno, kao jedan tip, pa će se i ovdje posmatrati nerazdvojene.

² Sudeći po Grickat (2004: 268), na širem prostoru u srednjem vijeku *što* je bilo češće nego *koji*, pa bi ovo mogla biti karakteristika bosanskih povelja.

knigъ potvrđismo našomъ prisežomъ i našimъ pisaniemъ
i našimъ pečatomъ | kako da e meju nami edinъstvo u vêke
vêkomъ (Tvrtko 1367),

a ostali su samo s *koji*:

na captatê pri mori estъ bilъ *gradъ* stari dubrovníkъ polagъ
župe konavaľske | *koemu gradu* pristoêše župa konavaoska
| i bêše mu (u) plemenito ta župa i druge zemľe i mêsta
(Radič 1391)³.

S obzirom na malobrojnost ovih primjera te njihovu strukturu, u kojoj je atributska klauza uvijek manje ili više udaljena od odnosne imenice, ili u prepoziciji, što inače nije slučaj (od svih primjera samo ih je 9 s prepozicijom, a 18 onih u kojima atributska klauza ne slijedi neposredno iza imenske riječi koja je uvodi), stječe se utisak da je ovdje prije riječ ili o isticanju ili o potrebi preciziranja na koju se riječ odnosi zamjenica, mada je još uvijek moguće i da je u ove svrhe iskorišten upravo stariji model (v. Павловић 2009: 118–121).

S druge strane, postoje i primjeri s atributskom klauzom udaljenom od upravne imenice, koji svjedoče o definitivnom prerastanju atributskih klauza u zavisne, koje se upravo zbog svoje strukturne stabilnosti i mogu odmaknuti od upravne imenske riječi bez posljedica po razumljivost:

to s(t)vorihъ | da ta listъ ubiê vsakoga lista | i ne more
niedanъ protivu nemu govoriti | *ki* bi pripisanъ na tu zmlu u
(i)mena banice ali posli vsakoga pobiê (Stjepan Kotromanić
oko 1331).

U navedenom primjeru još je jedan indikator zavisnog karaktera klauze uvedene s *koji*, a to je izostanak imenice, pa zavisnu klauzu uvodi samo zamjenica, što nalazimo u još 28 primjera:

³ U srpskim poveljama više je ovakvih primjera nerazvijene atributske klauze: *koi* što prihvatí dobrovolno... da ga nesu volna družina doposlê radi nekoje pizme iz(ъ)gnati; u koje li se župê što ispakosti, tazi župa... da da krivъse (Грицкат 2004: 269–270).

ako li ne bihъ moglъ činiti ... vratiti to odъ *oněhъ* | *koi* bihu imъ pako-
stili | ja da imъ to odъ m(ъ)ne (plak)u (Radoslav 1254).

Kako je zamjenica *koi* očito rano prerasla u veznik, mogla je poslužiti i
za zamjenu participa klauzom, što se lijepo vidi iz primjera umetnutih
atributskih klauza na čijem mjestu su nekada najčešće stajali participi:

a vašъ člověкъ | *ki pride u zemlju moju nevolovъ* | *komu e*
iskana pravina | i ne isplъnena mu bude | da stane | i da učini
pravinu (Andrej prije 1235).

Sljedeći po brojnosti je **veznik što**, koji se nalazi u 188 primjera:

ili vam ćemo vsako lěto pisati o dohotku o milišinu | koga mu ste
davali vazda i ocu mu i strěcu | daite mu mogorišъ | *što e negovъ*
dohodakъ i vsako lěto (Dabiša, oktobar 1393).

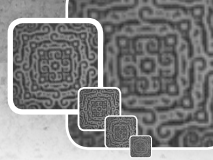
Kao što se iz navedenog primjera vidi, *što* se nalazi nakon imenice
muškog roda, što donekle može svjedočiti o njegovom prerastanju
u veznik, ali je u svim primjerima s odgovarajućom konstrukcijom
dekliniran:

vlastele gd bъ vi | *čimъ samъ godi bila dužna nališku* | vse mu
sam platila žutimi dukati | a ono knezъ jurai radivoevićъ | *koi*
mu e dukate daļъ | i broilъ i(s) svoje ruke (Jelena 5. 3. 1399),

tako da se ne bi moglo tvrditi da je u ovom periodu potpuno prera-
stao u veznik u smislu da je izgubio vezu sa zamjenicom.⁴ Međutim,
klauze koje uvodi prerasle su u zavisne u potpunosti – nalaze se ve-
ćinom u postpoziciji (156 primjera)⁵:

⁴ Pavlović (2009: 127–128) navodi kako je vrlo malo primjera u kojima *što* treba biti
deklinirano pa mu je teško odrediti prirodu. S obzirom na to da je on analizirao i
bosanske i srpske povelje, dakle korpus mu je veći, moguće je da se ovih 15 primjera iz
bosanskih povelja može smatrati zanemarivim, ali u kontekstu samo bosanskih povelja,
u kojima je *što* deklinirano kad god se našlo u takvoj konstrukciji, može se relativno
pouzdanost tvrditi da u Bosni *što* u vrijeme pisanja povelja nije preraslo u veznik.

⁵ Kad su “slobodne”, tj. u prepoziciji, bez upravne riječi, u srpskim poveljama od XIV st.
češće se javlja saodnosna zamjenica u glavnoj klauzi (Pavlović 2009: 107), što nije
slučaj u Bosni, gdje je saodnosna zamjenica i uz ove i uz klauze uvedene veznikom *kto*
(tzv. subjekatske) rijetka.

da mu e na to vêra naša gospodьska i našihь vlastelь têhь |
koi su tuzi upisani imenovani negoli živi u toi vêrê u našoj |
koju si prêe našьbь u našega gospodьstva (Tvrtko 1357),

u 10 primjera nisu neposredno nakon imenske riječi koja ih uvodi:

da *ovoi* mi se vidi | *što* ću reći | pravie za te negoo zaa mene
(Vlatko iza 1466),

uvodi ih i zamjenica (prethodna dva primjera), a bez odnosne riječi nalazimo ih u 68 primjera:

da ere mi ste pisali | da vi puštu vašega člvêka | ako hokete vi
mьnê moe ludi vratiti | i *što* mi ste uzeli | ê vašega člvêka da
puštu (Črnomir 1252–1254).

U jednom primjeru zabilježen je određeni oblik ponavljanja imenske riječi iz glavne klauze, ali se ne ponavlja konkretna imenica, nego je zamijenjena pokaznom zamjenicom, što je svojevrsna tautologija, moguće u svrhu isticanja:

i ošte *na onui polь župe konavli* | što *to* e bilo voevode sandala | i toi vse daљь i zapisalь gradu dubrovniku... (Radosav 24. 4. 1421).

Smatra se da je veznik *što* prodro iz govornog jezika, dok je *ki*, koji svojstven pisanom (Павловић 2009: 130), tako da je brojnost ovog veznika pokazatelj utjecaja, ali ne i prevladavanja govornog jezika u sintaksi povelja.

I na primjeru veznika *što* može se pratiti razvoj zavisnih klauza umjesto participa:

da kraljevьstvo mi *razumêvši* zakone prьve | *što* su *imêli* *dubrovčane* z *gospodomь rašьkom* | da se ne more postaviti nigdê u primorie trьgь soli razvê na obična mêsta | *ne hotê* kraljevьstvo mi potvorit zakone stare gr(a)da dubrovnika | *što* su *imali* z *gospodomь rašьkomь* | nь bolje potvrьdyh kako su imalo ot(ь) prьva zakone z *gospodomь* prьvom (Tvrtko 1382),

koje uvode imenske riječi kao objekti glagolskih priloga nastalih od participa, što bi moglo biti indikator još uvijek prisutnog jezičkog osjećanja za participe, ali čiji je pojednostavljeni oblik u ovom periodu već postao nedovoljan da izrazi u ovom slučaju agens na koji se odnosi, koji je različit od agensa prisutnih glagolskih priloga, a u drugom slučaju i perfekat (glagolski prilog uz njega je sadašnji).

Veznik *kto* / *tko* se javlja u 107 primjera:

navlastito kraljevstvo mi odъ srъdca hoteće dobrovolno platiti vojevodi hrъvoju i negovu sinu knezu baoši i niju ostalomu | *tko* bi bilъ (Ostoja 8. 12. 1400).

I klauze uvedene ovim veznikom definitivno su prerasle u zavisne klauze – pored toga što se javljaju bez odnosne imenice u postpoziciji (dakle, ne može biti riječ o pretpostavljenoj prvobitnoj situaciji pitanja i odgovora):

da imъ êa gnъ kralъ stipanъ platim iz moe komre | koliko se prêče uzmože | knezu i vlastelomъ | ili *komu* oni reku | ili *koga* došlu (Stjepan Tomašević 25. 11. 1461),

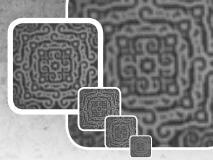
zabilježene su i one uvedene zamjenicom:

i zato da e vidomo *vsakomu* | *komu* se podoba | kako ednosrъdo i lubimo o milosrъdno primamo i primismo... (Stefan Tvrtko 24. 6. 1405),

kao i distantne:

takoće *tko* se godê ugovori dubrovčaninъ ali trъgovacъ dubrovački za poneseņe karvana ali koga godê ponosa | da ga nie voljanъ svrъći drugi ni vlahъ ni srъblinъ do mêsta dokla se *oni* bude naimio | *tko* e iz našega rusaga ponosnikъ | a sluga e našъ (Stjepan Kosača 10. 4. 1454),

dok s ponavljanjem imenice nije zabilježen nijedan primjer. Istina, u tri primjera s kraja XIV i iz XV stoljeća javlja se u glavnoj klauzi odnosna zamjenica, ali je ona, s obzirom na veliki broj isto strukturiranih rečenica prije nje (u završnoj formuli) bez ikakve odnosne

riječi u glavnoj klauzi, od najranijih spomenika, vjerovatno u službi isticanja, što potvrđuje prisustvo pojačivača u posljednjem primjeru:

tko bude dužanъ | *onai istacъ* da ima platiti (Stjepan Tomašević 23. 11. 1461).

Veznik *kto* / *tko* se češće nalazi u prepoziciji nego veznik *što*, što svjedoči o njegovoj specijalizaciji za “slobodne” (tzv. subjekatske) klauze koje uglavnom u glavnoj klauzi nemaju imenicu koja ih uvodi:

kto sie prêskoči | da e kletъ (Ninoslav 1240).

Međutim, u drugim pozicijama, naročito kada nije dekliniran, dešava se da se ne poklapa u broju s odnosnom imenicom u glavnoj klauzi:

i istinno i nelicemêrno prostihъ i blagoslovihъ (...) i inijemъ vsêmъ plemenitêm ljudemъ humske zemlje i *vsakoje vrъste ljudemъ* | *tko se je godê bio odblučio* | i *pošao* š nimi po koji godê putъ i načinъ i s ovei i s onei strane neretve vsega gospoctva moga... (Stjepan Kosača 19. 7. 1453)

ili s vlastitim predikatom:

i ošъ izimlju | da ne mogu niednoga človêka iskati niednêmъ naačinomъ | koje godê vrъste človêkъ gospoctva mi | *tko budu pošli* u ovui ratъ u dubrovnikъ i u nihъ vladanъe ili u nihъ kotarъ | rače ihъ slobodihъ i sloboćjavamъ... (Radosav 25. 10. 1432),

što bi moglo biti pokazatelj da je u ovom periodu veznik *kto* / *tko* bio krenuo putem pretvaranja u pravi veznik, ali je tu funkciju nakon perioda povelja očito preuzelo *što*.

Osim toga, s obzirom na to da nije zabilježen nijedan primjer s veznikom *čiji*, a zabilježen je s ovim veznikom u tom značenju (mada samo u 4 primjera, i to u istoj rečenici koja se ponavlja u poveljama), možda bi se moglo pretpostaviti da je barem u govornom jeziku veznik *kto* / *tko* služio i za iskazivanje posesivnog značenja:

daemo na viděnje vsakoomu člověku | komu se podoba | i
prêt koga lice ovъ našъ listъ otvoreny doide... (Radosav 25.
 10. 1432).

I kod ovog veznika nalazimo primjere koji svjedoče o mogućnosti zamjene nekadašnjih participa zavisnom klauzom:

mi rečeni za se i za vse naše plme | *tko nasъ čuju* | i natražьkь
 | kako je rečeno | rotismo se i zaklesmo na čьsnomъ i
 životvorestemъ kрьstu... (Sandalj 30. 5. 1420).

Rečenice uvedene ovim veznikom u prepoziciji vrlo često imaju veoma izraženo pogodbeno značenje⁶. Strukturno, one se zapravo gotovo ne razlikuju od pogodbenih klauza uvedenih veznikom *ako* – i jedne i druge imaju predikate u prezentu svršenog oblika glagola, kondicionalu ili futuru, dok glavna klauza koja slijedi najčešće počinje s imperativnim *da*:

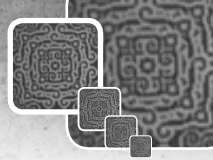
a tko će sije pretvoriti ali poreći a ili našъ poslid(ь)ni ali tko
 inopemennikъ | da e prokletъ (Tvrtko 1380),

ako vi tьko učini krivinu moihъ kmeti | da se pri prědъ
 mnoмъ (Ninoslav 1240)

Jedna od pretpostavki o porijeklu veznika *ako* jest da se razvio od **a* i **k^uo* u upitnim rečenicama (Павловић 2009: 303). U poveljama nalazimo jednu klauzu uvedenu s *tko* i adjunktivnim *a*, koja bi i po značenju i po strukturi mogla biti pogodbeni i u kojoj bi *a kto* moglo upravo značiti *ako*:

a kto dubrovčaninъ ubije alli poseče u bosni illi bošnaninъ du-
brovčanina | tai pravda da je prědъ gospodinomъ banomъ |

⁶ Grickat (2004: 261) navodi primjere s pogodbenim značenjem i s veznikom *što* (pored *ko*, 2004: 271–272), ali u bosanskim poveljama nema takvih primjera, jer su svi primjeri s faktitivnim, stvarnim, a ne potencijalnim značenjem (up.: i otroke *što* si kto imaju da ih imaju u baštinu vječnu, Грицкат 2004: 261 s: i *čto* se učinilo prěe ili slě da se pri, Ninoslav 1240). I ova činjenica mogla bi ići u prilog zaključku da se u bosanskom jeziku u periodu srednjeg vijeka *kto* / *tko* bilo krenulo pretvarati u veznik, ali se u kasnijem periodu u ovoj funkciji pojavilo *što*. Osim toga, navodi i da je pogodbeno značenje ovih veznika jako staro (op. cit. 282).

a osudь da grede banu na nihь (Stjepan Kotromanić 1332), što bi mogao biti svojevrsan ostatak vrlo stare konstrukcije (da nije riječ o atributskoj klauzi vidi se iz toga što u glavnoj klauzi nema, niti se može umetnuti antecedent na koji bi se odnosilo *kto* iz zavisne klauze⁷).

Ostala tri primjera pružaju argumente i za atributsko i za pogodbeno značenje. U drugom primjeru:

tko bi našь nevèrnikь došao u dubrovnikь maali ili bi veliki | da ga ne imaju primati k sebê u dubrovnikь ni u svoi kotarь ni u sebe drъžati (Radosav 31. 12. 1427)

pogodbenost proizlazi prvenstveno iz glagolskih oblika. U trećem primjeru:

tko li bi potajao višerčeniye gspode pankavca a ili klevetnika meću sobom | toj taj obara vse rote i kletvi naa se | koe se u sijem listu imenuju (Stjepan Kosača 19. 7. 1453b)

prisutan je i veznik pogodbenih klauza *li*, ali imamo *toj* – ovdje u ulozu pojačivača (jer je antecedent *taj* već naveden) – koji se inače upotrebljava kao antecedent atributskih klauza uvedenih veznikom *što* (*što* im se videlo | *toj* pisahь (Stjepan Kotromanić 1332)), što ovaj primjer približava atributskim klauzama. U četvrtom primjeru:

takođe tko se godê ugovori dubrovčaninь ali trъgovacь dubrovački za ponesenъe karvana ali koga godê ponosa | da ga nie voljanь svrъći drugi ni vlahь ni svrblinь do mêsta | dokla se oni bude naumio | tko e iz našega rusaga ponosnikь | a sluga e našь (Stjepan Kosača 10. 4. 1454)

pokazatelj pogodbenosti je *godê*.

⁷ Iako je ovaj primjer zapravo iz prepisa povelje nastalog stoljeće poslije nastanka kasnije izgubljenog originala, a pisao ga je dubrovački notar (Codex Ragusinus f. 52–53), čiji je prvi jezik romanski, što se vidi i po udvajanju suglasnika (*alli*) pod utjecajem romanskih uzusa, to u ovom slučaju nema značaja jer i u latinskom jeziku atributska klauza zahtijeva antecedent u glavnoj klauzi.

Već i sama podudarnost ovakvih atributskih i pogodbenih rečenica svjedoči o postojanju pogodbenog značenja u zamjenici *tko*, čime teza o razvoju ako od **a + *k^uo* postaje vjerovatnija (v. i Грицкат 2004: 272, koja dodaje da se ovakvi primjeri uvijek mogu posmatrati i kao čisto relativni).

Ipak, pored činjenice da su ovakve rečenice opstale do danas (npr. *ko voli, nek izvoli*), dva primjera koja nalazimo izvan ove formule svjedoče o tome da su se ove klauze razvijale i kao prave atributske:

tko e priêtelъ vêranъ | въздѣ е приêtelъ | а moi niedьнъ члвѣкъ niedьнъ не сѣди онуге срѣтата до молунѣта | да нѣ зledi (Črnomir 1252–1254),

kto te lubi bez naju srъdьca | zovi ga | а ne hošteva prieti od tebe kaloševičь i beňkovičь i divъênovičь (Stjepan Kotromanić oko 1323).

Veznik *iže* javlja se samo u početnim i završnim dijelovima koji se ponavljaju, a očito su preuzeti iz predloška na staroslavenskom jeziku:

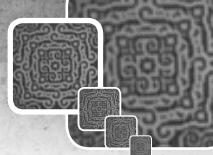
i koga že bgь izvoli gospodovati po nasъ | molu kako gospodina i brata | sega pisaniê ne potvorite | *iže darovahъ za pravu ljubavъ vlastelemъ dubrovačьscimъ za porabotanie i za čьctь nihъ* (Stefan Ostoja 15. 1. 1399),

i to tek od XV st., što svjedoči o tome da je to utjecaj kancelarija koje su bliže staroslavenskom, a ne povezanost sa starijim stanjem. Zabilježena su ukupno 34 primjera, od kojih je jedan sačuvao međustepen razvoja zavisnih klauza:

slava tebê *iže* | va ime tvoe vse vrъšimo i toboju uzdrъžimo zemlju i vladanъe | koje bogъ namъ dao (Radosav 25. 10 1432),

koji se može “prevesti” kao: “slava onom tebi, u ime tvoje sve vršimo...” ili kao “slava tebi u čije ime sve vršimo...”, dakle i kao nezavisne i nepovezane i kao zavisne i povezane klauze (up. Павловић 2009: 251 za *jere*).⁸

⁸ Ove klauze ne sadrže nikakvu nijansu pogodbenosti.

Grickat (2004: 263–264) navodi jedan primjer iz bosanskih povelja s **veznikom jere** (koje bi bilo rezultat rotacizma od stsl. *ježe*) koje “prevodi” kao: “што се тиче онога што”. Onako kako je naveden, primjer bi zaista mogao ukazivati na ovo značenje:

jere ste rekъli mi drъžimo vѣru i prijatelъstvo ... to, vlastele,
ne mogu ja pokriti,

ali kad se pogleda širi kontekst:

se | *što* mi ste pisali i poručali | vъse razumѣhъ | da *ere* ste
rekъli | mi drъžimo vѣru i priѣtelъstvo tebѣ i tvoimъ ludemъ |
to vlastele ne mogu ѣa pokriti | vidi se ta vѣra i priѣtelъstvo,

postaje moguće i da je *jere*, uz *da*, veznik objekatske klauze, između ostalog i zato što se saodnosna riječ *to* vjerovatnije odnosi na *što* na početku rečenice. Ako pogledamo cijelu povelju (Črnomir 1252–1254), vidjet ćemo da se *jere* javlja uglavnom na početku rečenice, što bi moglo ići u prilog tvrdnji da je atributski veznik:

da *ere* mi ste pisali | da vi puštu vašega člvѣka | ako hokete
vi mъnѣ moe ludi vratiti i | *što* mi ste uzeli | ѣa vašega člvѣka
da puštu | a *ere* govorite vlaostele | a da nѣ zledi človѣkomъ
odъ сръtata do grada | to u tomъ po voli vi e | *ere* hokete
da imamo priѣtelъstvo odъ сръtata do grada | tko e priѣtelъ
vѣrъhъ | vъzъdѣ e priѣtelъ | a moi niefъhъ člvѣkъ niefъhъ ne
sѣdi onuge сръtata do molunъta da nѣ zledi,

ali je činjenica da se i *što* javlja u toj funkciji (pored primjera u navedenim rečenicama, još i:

i *što* bi hotѣlъ kъ vamъ govoriti | ne mogu toga vъsega ispi-
sati),

što, pored značenja, koje je teško utvrditi, veznike *jere* koji slijede može svrstati i u uzročne (up. sličnu, a uzročnu rečenicu iz 1391:

a *što* mi ste pisali za moju rabotu koju činite pravo vi je | *jere*
ѣ ne štedu moje glave ni moga sina za vašu potrѣbu i za vaše
počtenje (Sanko 1391)).

Moguće je da ovi primjeri predstavljaju ilustraciju za međufazu pre-rastanja *jere* u uzročni veznik (o čemu detaljnije npr. u Skok 1971: 702), ali s obzirom na to da u bosanskim poveljama nije zabilježen nijedan slučaj čisto atributskog *jere* (svi su u atributsko-objekatskim klauzama, v. niže), uz činjenicu da je ova povelja više oslonjena na narodni jezik nego mnoge kasnije, ovi su primjeri *jere* ipak svrstani u objekatske i uzročne⁹.

Od ostalih veznika zabilježeni su *kakav* u 2 primjera, oba u postpoziciji, sa saodnosnom zamjenicom *takav*, od kojih je jedan distantni, što svjedoči o tome da su i ove klauze prerasle u zavisne:

takomъ smъ se kletvъju kleъ | *kakomъ* se e banъ kulinъ kleъ... (Ninoslav prije 1232),

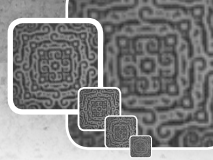
...dokoli bi ne bilo matere mi rečene banice anke suproču mani *takovo* učinenie | *kako* bi mogli reći dobri ludije (...) | da e za to podobno ostaviti sinu materъ svoju (Sandalj 4. 3. 1410),

zatim *koliki* u 4 primjera, također sva četiri u postpoziciji, dva sa saodnosnom riječju *toliki* i distantna i jedan sa saodnosnom zamjenicom, ne imenicom:

koje dukate estъ ostavio | da po prêminutъju našega rodite-la gdna hercega stêpana budu namъ negoviemъ sinovomъ | *koliko* nasъ bude | kako se udrъži u rečenomъ pisanju (Vlatko 26. 7. 1470),

toliku moć kripostъ oblastъ pravъdu i vêrovanije da ima dra-goje i negova bratъja i vasaki niju suprotêvu novaku rčeno-mu i negovi bratii vasakoga niju kako na carinike dľžnike naše | *koliko* je imiъ kralъ tvrtъtko u životi bude | i *koliko* ja kral dabiša imamъ gdnъ i namêstnikъ u gos(ъ) podstvu i vasemъ inoomъ gdna tvrtъtko kral (Dabiša 1392),

⁹ I sama Grickat nešto kasnije u istom djelu (2004: 277) tvrdi da su *ježe* i *jere* u ovoj konstrukciji rijetke i da se tu javlja *što*.

procĕnivъ ovoi | što e moe | i *toi* | *koliko* odъ togai pristoi
| da mi dašъ | što ti s moiomъ dobromъ volomъ ostaljamъ
(Vlatko iza 1466),

te jedan primjer s ***kolb***, očito iz staroslavenskog predloška:

o prĕdivnaĕ visoto mudrosti i uminiĕ božastvenĕnie silĕ
| *kolb* neobĕhitimi sutъ | sudi ego | i neizъslimie stazi ego
izъrĕbni... (Tvrtko 1380).

Implicitne su zabilježene u 10 primjera, a prepoznaju se po odsustvu odnosno zamjenice i/ili bilo kog drugog zavisnog veznika. U 5 primjera se pokaznom ili ličnom zamjenicom upućuje na imenicu u prethodnoj klauzi, što je, s obzirom na njihov datum (XV st.) vjerovatno posljedica udaljenosti ili isticanja, a ne odraz prethodnog stanja:

prijamše državu i rusaagъ u ruke gospoctva mi i sieđe u gospoctvu *roditelъ moiĕ višerĕenieĕ* | *ot tehъ* primae častъ i slavu i dari i časti velike (Ivaniš 29. 9. 1442),

i da hoćemo učiniti dobro susĕctvo *gradu kotoru i vsĕmъ mĕstomъ i gradomъ reĕenoga gdna duža i općine bnetačke i vsĕmъ niĕ podložnimъ graćanomъ i vierĕnimъ niĕ dohodečimъ* u naše gospoctvo | i *nimъ* ćemo učiniti pravdu | i učiniti učiniti *nimъ* potrebujući (Sandalj 1. 11. 1423).

U 4 primjera nema nikakve zamjenice, ali je prema položaju neposredno nakon imenice i odsustvu svih dijelova koji su zajednički jasno da je riječ o atributskim klauzama:

a vašъ človĕkъ | ki pride u zemlju moju nevolovъ | komu e iskana *pravina* | i *ne isplĕnena mu bude* | da stane | i da učini pravinu (Andrej prije 1235).

Jedan je primjer atributsko-objekatske klauze:

a *toi* da vsaki zna | *hoćemo dati vidĕti po našem gospoctvu* | da one turme i kaĕvani mogu poiti u kotor... (Sandalj 1. 11. 1423).

Očigledno je da su prvi, drugi i četvrti primjer više vezani za književni jezik, dok je treći primjer bez zamjenice jednostavniji, kompaktniji i vjerovatno potječe iz govora.

Na pola puta između atributskih i objekatskih, kao i danas, stoje **atributsko-objekatske** rečenice. One su atributske po tome što se vežu za imensku riječ, a objekatske po vezničkim sredstvima koja su, opet, uvjetovana glagolom u predikatu upravne klauze. U poveljama je zabilježen 51 primjer ovakvih klauza. Najviše ih je s **veznikom jere** (20) i sve se vežu za imensku riječ u imenskom predikatu, isključivo *svjedok*, *speditorija* i *svjedočanstvo*:

prizovite gosti ludi | da budu vamъ *svidoci* | *erъ mi ste dali rčeni dohodakъ* (Ostoja 20. 11. 1411)),

zatim s **veznikom da** (isto 20), koje su opet najčešće uz imensku riječ u službi bližeg objekta – njih 12:

i zato sa vsimi edinosrъdo potvrђujemo i tvrђdimo *selo lisacъ trъnovicu imošticu* | *da estъ* | *i da ima biti vlastelъ i vse općine dubrovčbke sa vsimъ dostoênstvemъ i kotarê* | što nimъ rečenimъ pristoî | u viki vikoma tvrђdo i krirъko nimъ i nihъ poslednemju (Stefan Tvrtko 24. 6. 1405),

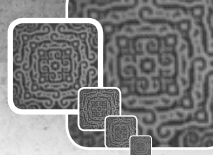
ali i daljeg objekta:

i takozi se obeštasmо i prisegosmo *vъ vsa višeupisana* | *da su tvrђda i nepokolêbima do dni i do vêka* (Tvrtko 1378),

a ima i primjer s odnosnom zamjenicom pred imenicom u zavisnoj klauzi u korelaciji s pokaznom zamjenicom u glavnoj:

i više toga mu su dali vêru | i prisegli mu su | *u koemъ ga e drъžanii odumrъbъ banъ stêpanъ* | *da mu za onozî nêma pečali nitkore* | i *da mu na to nê niot(ъ)kogare ni prevêde niedne rêči ni negovъ bratъ ni negovъ bratučedъ ni negovъ sinov(ъ)съ nitkore* (Vladislav 1353).

Veznik *da* se javlja i u klauzama koje uvodi subjekat:

da ma draga bratije ako će *toi* biti | *da vi nećete inbdê trvžiti nere li u mom vladani* | da ja *toi* učinu (Sanko 1391).

Veznik *kako* javlja se u 6 primjera, od kojih 3 uz objekat:

ê knezъ grъgъ vukosalić daju *vase vidinie* vsakomu | *kako po navodu zla človika postavihъ pri(d) ctonom na zablátku carinu* (Grgur 6. 7. 1418),

a 3 uz imenski predikat ili odredbu:

a ovъ list budi vlasteomъ dubrovačcim za *estъspeditoriju* | *kako primismo te višerečene t dukatъ* (Stjepan Kosača 5. 7. 1450),

koe mi su vlastele dubrovačci daali i polaču u dubrovniku *u onome stanъju* | *kako se nahodi sada* (Radosav 25. 10. 1432).

Veznik *kako da* nalazi se u 2 primjera, od toga jedan uz bliži objekat:

i vlastele tako mi e povidilъ protovistarъ žore | da e vaša prêžanъ ka mni *toi* učinila | *kako da* ste uzeli moe zaklade u svoje ruke od nališka (Jelena 5. 3. 1399),

a jedan uz dalji:

zaklehъ se (...) *na to* | da ju primam za materъ | ka me estъ rodila | *a kako da oi esamъ bezъgrišni pravi i počteni sinъ sa vsakom počtenomъ ljubavъju i priêžaniju dobrimъ hotiniemъ* | *kako* tribute sinu materi | ka ga e rodila od srca svoga | i da ju hoću hraniti i počtovati *kako* mater... (Sandalj 4. 3. 1410).

Napokon, zabilježen je i jedan primjer s **veznikom *kada***:

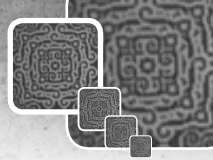
pride u naše ruke zapisano i utvrđeno i vojevdomъ isakomъ izdano namъ rečenemъ držati i obdati *u to vrême* | *kada se petrъ pavlović iznevêri cru sutanu* | i ubi ga isakъ crevъ vojevoda sъ carevomъ voiskomъ | a mnê višerečenomu vojevodi sandalju i mooi brati izda gradъ sokoo u konavlahъ i po župe konavboske | što je bilo pavlovo i potomъ sina mu petra (Sandalj 30. 5. 1420).

Jesu li one prerasle u zavisne klauze zavisi od toga jesu li uz te glagole i konstrukcije navedeni veznici prerasli u objekatske, što se provjerava kriterijima različitim od kriterija za atributsku klauzu (v. Грковић-Мејдор 2004, Павловић 2009; 2009a).

Zaključak

Atributske klauze nastale su u periodu prije prvih pisanih spomenika, o čemu svjedoči njihova potpuna inkorporiranost u složenu rečenicu – ne ponavlja se imenica na koju se odnose, u postpoziciji su, odnosno zamjenice specijalizirane su kao veznici atributskih klauza, a mogu se naći i u distantnom položaju. Mogu se pronaći tragovi njihovog nekadašnjeg razvoja pojavom imenice ili (dodatne) odnosne zamjenice u zavisnoj klauzi, a tzv. slobodne atributske klauze, uvedene najčešće veznikom *kto / tko*, mogu se posmatrati i kao ostaci nekadašnjih pitanja i odgovora za koje se pretpostavlja da su preteče atributskih (i drugih) klauza.

Najčešći veznik je *ki / koji*, zatim *što*, koji je u ovom periodu još uvijek zamjenica i nije prerastao u pravi veznik i ne pokazuje ni naznake da bi mogao prerasti, za razliku od *kto / tko*, koji je, s obzirom na određeni broj primjera neslaganja u rodu i broju, bilo s imenicom na koju se odnosi, bilo s predikatom koji slijedi iza njega, očito bio krenuo putem pretvaranja u pravi veznik, ali je u kasnijem periodu tu ulogu preuzeo veznik *što*, vjerovatno zbog veće frekvencije u govornom jeziku. Osim toga, najveći broj klauza uvedenih veznikom *kto / tko* u prepoziciji graniči s pogodbenim klauzama koje su se vjerovatno i razvile iz ovih atributskih, pa je teško povući granicu između jednih i drugih, ali zabilježeni primjeri bez pogodbenog značenja svjedoče ipak o postojanju i ovakvih nesumnjivo atributskih klauza. Pored toga, sporadično se javljaju i veznici *kakav* i *koliki*, što je znak dalje značenjske specijalizacije atributskih klauza, dok u arhaičnim dijelovima imamo zabilježene i staroslavenske veznike *iže* i *kolъ*. Napokon, o procesu uporednog razvijanja različitih vrsta zavisnih klauza svjedoče i zabilježene atributsko-objekatske klauze, čiji razvoj teče uporedo s razvojem objekatskih klauza jer preuzimaju veznike od njih.

Izvor

Nakaš, L. (2011): *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Posebna izdanja, knjiga X, Rječnici, svezak 1, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo.

Literatura

Davison, A. (2009): “Correlative clause features in Sanskrit and Hindi/Urdu”, In: Crisma, P., and Longobardi, G. (eds): *Historical syntax and linguistic theory*, Oxford University Press, Oxford, 531–567.

Dragin, N. (2005): “Sintaksičke odlike Teodosijevog Žitija Petra Koriškog”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLVIII/1–2, Matica srpska, Novi Sad, 35–51.

Fanego, T. (1992): “English historical syntax: approaches and problems”, In: Ruiz, J. M. P. A., Barrio, J. M. (eds): *Proceedings of the Sixteenth International Conference of the Spanish Society for English Language and Literature (AEDEAN), Valladolid, 14–16 de diciembre de 1992*, Servicio de Publicaciones, Universidad de Valladolid, 13–28.

Garrett, A. (2011): “The historical syntax problem: reanalysis and directionality”, In: Jonas, D., Whitman, J., Garrett, A. (eds): *Grammatical Change: Origins, Nature, Outcomes*, Oxford University Press, Oxford, 52–72.

Grickat, I. (2004): *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

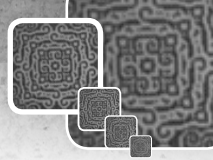
Grković-Mejdžor, J. (2007): “Kratik prikaz rezultata sintaksičkih istraživanja na projektu Istorija srpskog jezika (2005–2007)”, *Lingvističke sveske* 6, Novi Sad, 7–12.

Grković-Mejdžor, J. (2004): “Razvoj hipotaktičkog *da* u starosrpskom jeziku”, *Zbornik matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLVII/1–2, Matica srpska, Novi Sad, 185–203.

- Ivanov, V. V. (1990): *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, izdanje tret'e, Prosvešćenie, Moskva.
- Mirčev, K. (2000): *Starob'lgarski ezik. Krat'k gramatičen očerk na klasičeskija starob'lgarski ezik ot 9 do 11 vek*, Faber, Sofija.
- Pavlović, S. (2009): *Starosrpska zavisna rečenica od XII do XV veka*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Pavlović, S. (2009a): “Osnove razvoja starosrpske hipotakse”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* LII/1, Matica srpska, Novi Sad, 107–122.
- Pavlović, S. (2014): “Sastavne naporednosložene rečenice u srpskom jeziku XII–XV veka”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* LVII/1, Matica srpska, Novi Sad, 7–29.
- Pires, A., Thomason, S. G. (2008): “How much syntactic reconstruction is possible?”, In: Ferraresi, G., Goldbach, M. (eds.): *Principles of syntactic reconstruction*, John Benjamins publishing company, Amsterdam/Philadelphia, 27–72.
- Skok, P. (1971): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb.
- Stecenko, A. N. (1972): *Istoričeskij sintaksis russkogo jazyka*, Izdatel'stvo Vysšaja škola, Moskva.
- Štrkalj Despot, K. (2012): “Značenje i uporaba suprotnoga veznika *da* u starohrvatskim tekstovima”, *Filologija* 59, Zagreb, 173–194.
- Večerka, R. (1982–1983): “Souvětí se závislými větami relativními v staroslověnštině”, *Slovo* 32–33, Zagreb, 15–52.

Izjava autora o nepostojanju sukoba interesa i poštivanju općih etičkih kodeksa:

Autor potvrđuje da ne postoji nikakav stvarni ili mogući sukob interesa vezan za ovaj tekst te da je tekst napisan u skladu s etičkim kodeksima prema preporukama COPE (Committee of Publishing Ethics).

DEVELOPMENT OF RELATIVE CLAUSE IN BOSNIAN LANGUAGE ACCORDING TO MEDIEVAL BOSNIAN CHARTERS

Abstract: The presupposed development of relative clauses went through repeating the same nouns in contiguous, but unconnected clauses, then both nouns were given the anaphoric or cataphoric pronouns, and finally the nouns or pronouns progressively were omitted from the main or dependent clause. The other possible way was turning independent questions and answers into one sentence, with transformation of question-word into a conjunction (Stecenko 1972: 219). This development of relative clauses in Bosnian language was completed before the first written monuments, where just few reminds of supposed phases of former development can be found, such as repeating the nouns, anaphoric or cataphoric pronouns, and in some cases, the relative clauses in preposition can be estimated as the remind of former questions and answers. The conjunctions of relative clauses found in charters are *ki/koji*, *što*, *kto/tko*, *kakav*, *koliki*, with sporadic occurrence of archaic *iže* and *kolb*. There are also implicit relative clauses and relative clauses that are introduced by object in main clause, which means that they were relatively well developed in this period.

Keywords: syntax, history of language, Bosnian language, Middle Ages, charters, relative clauses.